

□ *Ali Asker*

Karabük Üniversitesi

NOGAY HALKI: SİYASAL BÖLÜNMEŞLÜĞÜN ETNİK BÜTÜNLÜK ÜZERİNDEKİ TAHRİBATI

THE NOGHAY PEOPLE: POLITICAL DIVIDEDNESS CAUSING
ETHNIC DISUNITY

НОГАЙСКИЙ НАРОД: ПОЛИТИЧЕСКАЯ РАЗДЕЛЕННОСТЬ,
СПОСОБСТВУЮЩАЯ ЭТНИЧЕСКОЙ РАЗОБЩЕННОСТИ

Özet

Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra ortaya çıkan sorunlardan biri de bölünmüş halklar sorunudur. Birçok etnik topluluk, halk veya ulus günümüzde bölünmüşlüğü bir sonucu olarak çeşitli sorunlarla karşı karşıyadır. Bu halklardan biri de Nogaylardır. Nogayların kaderini belirleyen en talihsiz faktör Rus İmparatorluğunun hızla yayılması ile birlikte etkinlik alanını genişletme çabası ve rekabet uğruna Osmanlı İmparatorluğu ile savaşıması olmuştur. Nogaylar bu savaşlarda adeta bir tasfiye hedefi haline gelmişlerdir. Çok sayıda kıyım, göç ve sürgüne maruz kalan Nogay toplumu bugün Rusya'nın güney bölgesinde ciddi biçimde etnik bütünlüğünü korumaya yönelik sosyo-kültürel sorunlarla mücadele etmektedir.

Anahtar kelimeler

Nogay, bölünmüş halk, Dağıstan, etnik azınlıklar, Türk halkları

Abstract

One of the problems inherited from the former Soviet Union is the issue of divided peoples. Today many ethnic groups, people, and nations are facing problems stemming from dividedness. One of these peoples are the Noghays. The most unfortunate twist of fate for the Noghays was the rapid expansion of the Russian Empire and its fighting against the Ottomans for competition for power. In actual fact, Noghays became a target for elimination during these wars. Noghays who experienced many pogroms, (forced) migration, and deportations today live in the South of Russia and struggle not only for their ethnic unity, but also against serious socio-cultural problems.

Key words

Noghay, divided peoples, Dagestan, ethnic minorities, Turkic people

Резюме

Одной из унаследованных от бывшего Советского Союза проблем является проблема разделенных (раздробленных) народов. Сегодня многие этнические группы, люди, и народы сталкиваются с вытекающими из разделенности (раздробленности) проблемами. Одним из таких народов являются ногайцы. Наиболее неудачным поворотом судьбы для ногайцев стало быстрое расширение Российской Империи и ведение боевых действий против Османской Империи ради укрепления влияния и власти. В этих войнах ногайцы стали главной мишенью для устранения с политической сцены. Подвергшиеся многочисленным погромам, депортации и (принудительному) выселению, ногайцы сегодня живут на юге России и продолжают бороться за своё этническое единство, разрешая серьезные социально-культурные проблемы.

Ключевые слова

Ногайский, разделенный народ, Дагестан, этнические меньшинства, Тюркски народы

1. Giriş

Sovyetler Birliği döneminde uygulanan 'kasıtlı' milletler politikasının bir sonucu olarak birlik içinde yer alan cumhuriyetlerin sınırları yeniden belirlenirken çoğu zaman bu bölgelerin etnik yapısı ve özellikleri dikkate alınmamıştır. Tek bir çatı altında, yani Sovyetler Birliği bünyesinde bir araya getirilmiş cumhuriyetlerin fiilen egemenlik ilkesinin yokluğu, etnik veya milli bölgesel yapıların kuvvetli bağlarla merkeze perçinlenmesi etnik bölünmüşlüğü arka plana iterken bu bağlamda sorunların ortaya çıkmasını engellemiş ve bastırmıştır. Fakat bastırılmış bu tepkiler Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte patlak vermiş, bazı bölgelerde iç savaşlar, bazı bölgelerde de yeni bağımsızlığına kavuşmuş devletler arasında savaşlar (Ermenistan-Azerbaycan savaşı gibi) yaşanmıştır. Dağılma sonrasında Osetin, Lezgi, Özbek ve çok sayıda diğer halklar ve etnik gruplar bölünmüşlük olgusu ile karşı karşıya kalmışlardır.¹ Günümüzde bölünmüş halklar sorunu bazı post-Sovyet bölgelerin kendine özgü geçiş bölgeleri olması itibarıyla daha da derinleşmektedir. Zira bu geçiş bölgeleri, halkların kültür ve inançlarının hareket alanlarını oluşturmaktadır. Bu anlamda birçok halkın etnik bütünlük arz eden alanları bölünmüş ve etnik topluluklar arası iletişim (bağlantı) olanakları zorlaşmıştır (Балашов 2007: 185). Post-Sovyet dönemde bölünmüş halk sorunu sadece bağımsız cumhuriyetlerin ortaya çıkmasıyla patlak vermemiş, Rusya'nın sınırları içinde eskiden beri var olan birçok sorunu da gündeme taşımıştır. 1990'lı yılların başlarında bu sorunlar yüksek bir sesle dile getirilmiş, demokrasi, insan hakları gibi hususların yanı sıra milli uyanış hareketleri de sürecin önemli gündem maddeleri haline gelmiştir. Bölünmüş halklarla birlikte sınır uyumsuzlukları sorunu da özellikle Kuzey Kafkasya ve Dağıstan'da güvenlik sorunu olarak ortaya çıkmıştır. Bu sorunlar günümüzde de şu veya bu şekilde devam etmektedir.

Bölünmüş halk kavramı için en bariz örneklerden biri de Nogay Türkleridir. Kıpçak grubunda yer alan Nogaylar etnik ve dil olarak Kazak ve Karakalpaklara en yakın halktır. Tarih boyunca Nogaylar Karadeniz ve Aral denizi arasındaki bozkırlarda yaşamışlardır. Günümüzde Rusya'da yaşayan Nogay nüfusu yüz binin üzerindedir. Sovyetler Birliği döneminde Büyük Kafkasya'da birçok etnik grup özerklik elde ederken Nogaylar bu süreçten nasibini alamamışlardır. Son yüz yılda Rusya'nın değişik idari birimleri arasında sürekli yer değiştirmiş, bugünkü durumu ise 1957'de yapılan idari değişiklikle belirlenmiştir. İkinci Dünya Savaşı sırasında Moskova hükümeti 'güvenmediği' birçok halkı tehcir etmiştir. 1944'te Çeçen ve İnguşlar da bölgeden sürgün edilmiş, Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti yerine Grozni Vilayeti tesis edilmiştir. Nogayların tarih boyu yaşadıkları Nogay bozkırı da bu vilayete dahil edilmiştir. Fakat sürgün edilen halklar beraat ettiklerinde 9 Ocak 1957 tarihli Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Prezidyumu kararı ile Grozni Vilayeti tekrar Çeçen-İnguş Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür. Bununla eşzamanlı olarak Nogay bozkırı da yeniden bölünerek Dağıstan, Stavropol ve Çeçen-İnguş bölgeleri arasında dağıtılmıştır.

Nogayların yaşam alanları Rusya'nın güneyinde yer alan Kuzey Kafkasya'dır. Bu bölgedeki idari yapılar içinde bölünmüş bir şekilde varoluş mücadelesi veren Nogay topluluğu genelde Dağıstan'da (Nogay,

¹ Aslında bu süreç çok az sayıda ülkeye teğet geçmiştir. Bölünmüşlük olayını bu şekilde algıladığımız zaman Azerbaycan Türklerinden azımsanmayacak sayıda bir nüfusun Gürcistan sınırları içinde, Dağıstan'da (Rusya), Özbeklerin Kırgızistan ve Tacikistan sınırları içinde kaldıklarını görebilmekteyiz. Bölünmüş halk kavramını diaspora kavramıyla karıştırmamak gerekir. Nitekim bölünmüş halklar eskiden beri yaşadıkları toprağın sakinleri ve ülkelerin yurttaşlarıdır.

Tarum, Kızılyar ve Babayurt ilçeleri, ayrıca Mahaçkale iline dahil Sulak kasabasında), Stavropol'da (Neftekum ilçesi), Karaçay-Çerkes (Nogay ilçesi) ve Çeçenistan'da (Şelkovski ilçesinin kuzeyi) yaşamaktadırlar. 2010 Genel nüfus sayımı verilerine göre Nogayların sayısı Dağıstan'da 40,407; Karaçay-Çerkes'de 15,654, Astrahan'da 7,589, Çeçenistan'da 3,444, Stavropol'da 2,206, Krasnoyarsk'da 950'dir. Ayrıca gittikçe yoğunlaşan göçler sonucunda Hanti-Mansiy özerk bölgesinde (okrug) 5,323, Yamalo-Nenetsk'de 3,479 Nogay yaşamaktadır.²

Nogayların idari veya en azından kültürel özerklik yapısı içinde yer almalarına ilişkin taleplerinin günümüz şartlarında gerçekleşmesi çok zordur. İki özerk cumhuriyette, yani Dağıstan ve Karaçay-Çerkes'de kurucu kimlik olarak yer alan Nogayların kendi adlarında birer ilçe bulunmaktadır. Dağıstan'ın Nogay ilçesinin³ (merkezi Terekli-Mektep) % 85'i Nogay'dır. Karaçay-Çerkes'de de 2005 yılında Nogay ilçesi kurulmasına dair karar alınmış ve aynı adı taşıyan bir idari bölge oluşturulmuştur.⁴

Bugün Nogayların bölünmüşlük sorunu bölgenin diğer sorunlarıyla daha da karmaşık ve sosyo-ekonomik açıdan çözülmesi zor bir hal alırken toplumun kültürel bütünlüğünü de ciddi şekilde tehdit etmektedir. 1990'lardan itibaren Nogayların bu tehdit karşısında kendini savunma mücadelesi devam etmektedir.

2. Nogayların Tarihine Kısa Bir Bakış

Nogaylar tarihte Nogay Ordası ile birlikte anılmaktadırlar. 1260'tan itibaren Azak denizi havzası steplerinde kurulmuş olan Nogay Ordasının adı Cuci Ulusundan gelme Nogay'ın adıyla ilişkilendirilir. Nogay 1277'de Mengü-Temür ordularının komutanı olarak Don'dan Dnepr'e kadar uzanan topraklara, ayrıca Taman ve Kuban'a hakim olmuştur.⁵ Nogayların etnik kimliğinin 13.-14. yüzyılda Altın Orda hanları arasındaki savaşlar sonucunda meydana geldiği iddia edilmektedir. Araştırmacılara göre Nogay etnik kimliği 6.-13. yüzyıldaki mevcut Türk boylarına bağlı şekillenmiştir. Bu kimliğin şekillenmesinde Uysun, Uygur, Nayman, Kongirit, Bayat, Koban, Katagan vd. boyların (6.-8. yy.) yanı sıra Peçenek Türkleri (9.-11. yy.) ve Kıpçak (11.-13. yy.) boyları etkin olmuşlar (bkz. Калмыков, Керейтов & Сикалиев 1988: 13-22; Керейтов 1999: 19-20). Nogay adı 15. yüzyıl Rus kaynaklarında geçmektedir. 1481'de yazılmış bir kaynakta Büyük Orda Hanı Ahmet'in, Nogay olan (etnik kimlik anlamında) kayınbiraderi tarafından öldürüldüğü yazılmıştır. Nogaylar I. Sahip Giray Han (1532–1551) döneminde Kırım hanının tebaası idiler. Sahip Giray Han onları ağırlıklı olarak Kırım yarım adasına yerleştirmiş ve Çerkes ve Abazin aşiretleriyle komşu olarak yaşamışlardır. Onlar Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte A. V. Suvorov'a direnmiş, Şeyh Mansur ayaklanmasına katılmışlardır (Беннигсен 1994: 50-56). Kırım Hanlığı'nın Rusya tarafından işgal edilmesinden sonra Nogaylar zor bir seçimle karşı karşıya kalmışlardır: Ya Rusya İmparatorluğunun tebaası olmak ya da Osmanlı İmparatorluğu'na göç etmek. Nogayların Rus hakimiyetini kabul etmeleri kolay olmamış, imparatorluk yönetimi bu süreçte şiddete başvurmuş, Rus tebaasına girmeyen Nogayların bir kısmı öldürülmüş, bir kısmı da sürgün edilmiştir. Rusya tebaası olmayı kabul eden Nogaylar ise imparatorluğun başka

² Makalede geçen istatistik verilerin bir kısmı Rusya'nın resmi kurumlarının verilerinden derlenirken, diğer kısmı ve ayrıca konuyla ilgili değerlendirmeler 2011 yılındaki saha araştırmamız sırasında toplanmıştır. Bu konuda bkz. Asker 2012.

³ 1966 yılına dek *Karanogay* olarak adlandırılmıştır.

⁴ Bkz. *Ногайцы*, <http://dagpravda.ru/page/43>.

⁵ Nogay tarihini bir bütün olarak ele alan iki önemli çalışma için bkz. Алиева (2010) ile Трепавлов (2001).

bölgelerine sürgün edilmişlerdir. 18. yüzyılın 90'lı yıllarına gelindiğinde Nogaylar iki çatışan devleti, yani Osmanlı ile Rusya'yı birbirinden ayıran Kuban nehrinin her iki tarafında, bölünmüş bir vaziyette yaşıyorlardı. Rusya tebaasındaki Nogaylara uygulanan göç, sürgün ve baskı politikaları şüphesiz bu topluluğun başkaldırı duygusunu kuvvetlendirmiştir (Алиева 2010: 205). 1859-1862 yıllarında Nogayların bir kısmı diğer halklarla birlikte Osmanlı İmparatorluğuna göç etmişlerdir. 18. yüzyılda başlayan Rusya'nın Kuzey Kafkaslar, Ön Kafkas, Aşağı İdil ve Kırım yarımadasını sömürgeleştirme politikası Nogayların topraklarının elden çıkmasıyla sonuçlanmış, onların sayısal olarak önemli ölçüde azalmalarına neden olmuştur.

20. yüzyılın başlarında Rusya'da yaşanan siyasi gelişmeler imparatorluğun dağılmasına yol açarak yeni bağımsız yapıların ortaya çıkmasını hızlandırmıştır. Ama bu süreç Nogaylar açısından talihsiz bir süreçti. Çünkü bu gelişmeler Nogayların Rusya sınırları içinde kalmalarına rağmen fiili olarak bölünmüş halk durumuna düşmelerine yol açmıştır. Başlangıçta Nogay Türkleri Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte bölgedeki millî örgütlenmeler içinde yer almış, Birinci Dağlı Kurultay'ının faaliyetine de katılmışlardır (Mayıs, 1917). Sovyet hakimiyeti tesis edildikten sonra Kuzey Kafkasya'da birkaç özerk yapı (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkes) ortaya çıkarken Nogaylar bu yapılar içinde bölünmüş bir halde varlığını sürdürmüşlerdir. İkinci Dünya Savaşı sırasında birçok Kafkasya halkından farklı olarak Nogaylar her ne kadar sürgün edilmemişse de Sovyet yönetiminin ağır baskısı altında bırakılmışlardır.

Sovyetler Birliğinin dağılması sürecinde diğer halklar gibi Nogayların millî kimlik şuurunda bir uyanma dönemi başlamış, toplumsal hafızalarında yaşattıkları tarihi birçok sorun gündeme getirilmiş, halkın kültürel ve siyasi bütünlüğünün sağlanması yönünde değişik girişimlerde bulunulmuştur. Fakat Kafkasları sarmış istikrarsızlık, otorite boşluğu, bölge haklarının milletçilik söylemleri Nogay toplumunun beklentilerinin gerçekleşmesini engellerken güvenlik kaygılarını da beraberinde getirmiştir. Bölünmüş bir halk olarak kültürel bütünlüğün sağlanması için verdikleri mücadelenin yanı sıra toprak ve temsil sorunları da Nogay toplumunun gündemini meşgul etmiştir. Bu sorunlar çözülememiştir ve bugün de devam etmektedir.

3. Toplumsal Travmalar ve Nogay Toplumunun Tükenişi

Nogaylar Rusya İmparatorluğu'nun işgal politikasının olumsuz sonuçlarını tüm ağırlığıyla yaşamış bir topluluktur. 18. yüzyılda Kuzeybatı Kafkasya'da yaşayan Nogaylar Çerkeslerle birlikte Doğu Karadeniz sahilinde, Azak denizi ve Kuban nehri havzasında yaşıyorlardı. Burası stratejik açıdan önemli bir bölge olduğu için Rus İmparatorluğu'nun öncelikli hedeflerinden biri Nogayları tasfiye ederek Kırım Hanlığı'nı zayıf düşürmektir. Dolayısıyla Nogaylar yayılcılık sürecinde imparatorluk politikasının hedef topluluğu haline gelmişlerdir. Bu gelişmeleri daha iyi anlayabilmek için Rus yayılcılığının karakterine değinmek gerekmektedir. Rus yayılcılığı Türk ve Müslüman toplumların yaşadıkları alanda gelişmiştir. Rusların güneye doğru genişlediği bir dönemde Türk ve Müslüman halklar bu sürece karşı koymaya çalışmışlardır. Dinsel farklılık Rusya'nın bu alan üzerinde hâkimiyet tesis etmesini zorlaştırmış, Türk ve Müslümanların Rusya yönetimine karşı ayaklanmalarına neden olmuştur. Rusya bu bölgede yaşayan halkları 'içselleştirmenin' dinsel ve etnik farklılıklardan kaynaklanan zorluklarını görünce asimilasyon ve yabancılaştırma politikaları ikileminde bir çizgi takip etmiştir. Yani bir taraftan Ruslaştırma politikası yürütmekle, işgal olunmuş bölgelere Rus nüfusu göç ettirerek demografik dengeleri bozarak, diğer taraftan sürgün, şiddet, sindirme ve kıyım eylemlerinde bulunarak hegemonyasını tesis etmeye çalışmıştır. Bu anlamda Türk ve Müslümanların 'Rus uygarlığı'

alanına dâhil edilmesi süreci zor olduğu kadar da sancılı bir süreç idi. Rus İmparatorluk yönetimi bölge halklarını bünyesine katmanın zorluklarını hissedince 'yabancılaştırma' taktiği ile hareket etmiştir. Paradoksal ve farklı bir mantık konseptine sahip Rus yayılmacılık stratejisi, işgal ettikleri bölgelerdeki halkları Rus tebaasına almakla birlikte onları her zaman yabancı bir topluluk olarak görmeyi tercih etmiştir. Bu yüzden Nogaylar da 'bölgenin yabancı, Moğol'dan türeyegelmiş bir halk' olarak algılanmıştır. Oysa gerçek çok farklıydı. Nogaylar Kırım Hanlığı ve Osmanlı'nın bölgedeki önemli askeri unsuru idi. Kimlik olarak Türk ve Müslüman idiler. Bu nedenlerle Çarlık Rusya bu topluluğu bölerek, parçalayarak varlığını bir arada sürdürme imkânından yoksun bırakmıştır.⁶ Rus işgalleri sırasında kesintisiz devam eden ve toplumsal dokuyu tahrip eden göçler, sürgünler ve kıyımlar birçok Müslüman halk gibi Nogayların da hafızalarında silinmez yaralar açmış, yankıları günümüze kadar devam eden toplumsal travmalar yaşatmıştır.

Günümüzde Nogay halkının hafızasında canlı tutulmaya çalışılan bu acı olaylardan biri 1783 yılında yapılmış Nogay kıyımıdır. Kıyımın meydana geldiği tarihe baktığımızda o dönemin koşullarının Rusların lehine geliştiğini görebilmekteyiz. 1783'te Nogaylara toplu olarak Rus imparatoruna sadakat yemini ettirilmiştir.⁷ İmparatorluk yönetimi bununla yetinmeyerek Nogayların yaşadıkları yerlerden başka bölgelere sürülmesine ilişkin karar almıştır. Nogaylar bu emre uymayıp ayaklanınca da bir kıyım hareketi başlatılmıştır. Bu anlamda Nogay tarihinin en kanlı sayfalarından biri 1 Ekim 1783 günü yaşanmıştır.⁸ Çarlık Rusyası'nın 'gurur ve onur kaynağı' komutanlarından A. V. Suvorov komutasındaki düzenli ordu birlikleri savunmasız Nogaylara karşı acımasız bir kıyım uygulamışlardır. Tarihçiler tarafından *kıyım*, *soykırım*, *facia* vs. adlarla tanımlanan bu olay Nogay tarihinin en kanlı olayıdır. Döneme ilişkin tarihi kaynaklar bu vahşetin boyutlarını gözler önüne sermektedir. A. V. Suvorov'un verdiği emirde Nogaylara karşı uygulanan kıyımın nasıl bir psikolojik şiddet ve öfkeyle dolu olduğu açık şekilde görülmektedir:

"Düşmanın sonuna kadar imha edilmesi, öldürülmesi veya esir alınmasına dek ordular dinlenmemeli. Mermileri koruyun, ateşsiz silahlarla çalışın! Dragunlar ve Kazaklar ganimet amacıyla attan inmemeli; birliğin dörtte biri ganimet için gidecek, dörtte biri onları koruyacak, diğerleri de hazır vaziyette bulunacaklardır. Ganimetler iki yere ayrılacak. Yarısı hükümdara, yarısı da orduya... Bu paydan da üçte ikisi Kazaklara verilecektir."⁹

Diğer savaş tarihçisi P. P. Korolenko'ya göre Suvorov'un birlikleri "Nogay iskân birimleriyle birlikte çok sayıda Çerkes köyünü de yok etmişlerdir".¹⁰ O tarihten sonra da imparatorluk yönetiminin Nogaylar üzerinde baskı ve sindirme politikaları değişik düzeylerde seyretmiştir. 19.-20. yüzyılda Nogaylar yaşadıkları bölgelerden zor kullanılarak başka yerlere göç ettirilmiştir. Tüm bu olaylar Nogay topluluğunun yaşam tarzını yakından etkilemiş, ekonomik ve sosyal yapısı üzerinde büyük tahribatlara yol açmıştır.

⁶ Nogayların Rus hakimiyetine girmelerine ilişkin birçok tarihçinin objektiflikten uzak değerlendirmeleri söz konusudur. Bu değerlendirmelerle ilgili ör. bkz. Алиева (2010: 18-19, 22-23).

⁷ I. Petro döneminden itibaren Rus tebaasına girmek isteyen yabancıların Ortodoks inancını kabul etmenin yanı sıra Rus çarına (1721'den imparatoruna) sadakat yemini etmeleri gerekirdi, bkz. Николаев (2008).

⁸ Bu konuda daha kapsamlı bilgi için bkz. Aliyeva & Asker (2012: 39-57).

⁹ *Из истории Русско-Кавказской войны. Документы и материалы.* S. 34.

¹⁰ *Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа.* S. 200.

Sovyetler Birliği döneminde, bir zamanlar V. İ. Lenin'in 'halklar hapishanesi' olarak tarif edilen Rusya İmparatorluğu'nda yaşayan birçok halka, aynı zamanda Kafkasya halklarına özerklik verilirken Nogay topluluğu bu 'nimet'ten nasibini alamamış, tam tersi, görece bütünlüğü bozularak değişik federe birimler arasında dağıtılmış, 'bölünmüş halk' durumuna düşürülmüştür.

4. Devam Eden Bölünmüşlük ve Kimlik Üzerindeki Tehdidi

20. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'da meydana gelen siyasi ve sosyal gelişmeler Nogayları da yakından etkilemiştir. Ekim İhtilali sonucunda mutlakiyet rejimi sona erdiğinde Kafkasya'nın diğer halklarıyla birlikte Nogaylar da bölgedeki millî örgütlenmeler içinde yer almışlardır. Sovyet hâkimiyeti tesis edildikten sonra Kuzey Kafkasya'da birkaç özerk yapı (Dağıstan, Çeçen-İnguş, Karaçay-Çerkes) ortaya çıkmıştır. Terek vilayetinde bir tek idari birimin sınırları içinde yaşayan Nogay toplumu ise Tüm-Rusya Merkezi Yürütme Kurulunun (hükümet) 16 Kasım 1922 tarihli kararnamesiyle bölünmüştür.¹¹ Bu bölünmüşlük ilerleyen tarihlerde Nogayların etnik ve millî bütünlüğü açısından olumsuz etkisini göstermiştir. Kuzey Kafkasya'nın diğer halklarından farklı olarak Nogaylar özerklik alamadıkları gibi idari olarak bölünmüş ve diğer idari birimlerin yönetimine girmişlerdir. 1922-26 yılında Kuban Nogayları Batal Paşa bölgesi nüfusuna kaydedilmiş, 1925'te burada Nogay-Abazin Okrugu (Bölgesi) tesis edilmiştir. 1926 yılının ikinci yarısında Sovyet yönetimi Nogay-Abazin Okrugunu Çerkes Milli Okruguna devretmiştir. Buraya 1928 yılında özerklik verilmiştir. Çerkes Özerk Vilayetine Nogayların ağırlıklı yaşadıkları Abazin-Nogay ve Elburgan Okrugları dahil edilmiştir (1935 yılına dek). 1926 nüfus sayımı verilerine göre Nogay nüfusu 36,3 bin idi.¹² Sonraki dönemde Nogay veya Kalmık-Nogay Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurma meselesi müzakere edilse de bu öneri kabul edilmemiştir. Yukarıda da değinildiği üzere 9 Ocak 1957'de Nogay bozkırı tekrar bölünmüştür.¹³ İkinci Dünya Savaşı sırasında sürülmüş halkların Stalin sonrası dönemde hakları yeniden iade edildiğinde, bölgede sınırların yeniden çizilmesi sorunu da gündeme gelmiştir. Nitekim sürgünden dönenler yaşadıkları bölgelere geri döndüklerinde orada başkaları yaşıyorlardı. Yeni sınırlar, feshedilen idari birimin sınırlarıyla örtüşmemekteydi. Ayrıca eski sınırlar zaten Kafkasya halklarını tatmin etmemekteydi. İdari birimlerin yeniden çizilmesiyle Nogayların bir kısmı Çeçen-İnguş sınırları içinde kalmış, diğer kısmı da üç değişik idari birim sınırları içinde bölünmüş bir duruma düşmüşlerdir. Bu gelişmeler sonucunda tarihi Nogay bozkırı aşağıdaki şekilde bölünmüştür: Karanogay, Kızılyar, Tarumov ilçeleri Dağıstan sınırları içinde yer alırken, Kayasuli ve Açikulak Stavropol'da kalmış, Şelkovski ilçesi ise Çeçen-İnguş ÖSSC'ye verilmiştir.

Sovyetler Birliği dağılma sürecine girdiğinde irili ufaklı birçok halk gibi Nogayların da millî uyanışında bir yükseliş kaydedilmiştir. Onlar kendilerine karşı uygulanmış bu haksız bölme parçalama politikasının sonuçlarının ortadan kaldırılması talebini ileri sürmüşlerdir. Ulusal bütünlük ve kendi kaderini belirleme konusu Nogay halkının ikinci (1989), üçüncü (1990) ve dördüncü kurultaylarında gündeme getirilmiştir. 1990'da Nogaylar ve Terek Kazaklarının Olağanüstü Kurultayında 'Nogay

¹¹ 1888 yılından itibaren 'Karanogay pristavlığı' Kızılyar kazasıyla birlikte Terek iline ait edilmiştir.

¹² Kapsamlı bilgi için bkz. Ялбулганов (1993).

¹³ Tasfiye ve sürgün edilmiş halklara karşı alınmış tüm düzenlemelerin geçersiz sayılmasına dair Yüksek Sovyet Deklarasyonu 14 Kasım 1989 yılında kabul edilmiştir. Söz konusu düzenlemelerin feshedildiğine dair karar ise sadece 7 Mart 1991 de çıkarılmış ve 26 Nisan 1991 yılında Rusya Federasyonunun 'Tasfiye Edilmiş Halkların Haklarının İadesi' Kanunu çıkarılmıştır.

Bozkırı Yerli Halklarının Kendi Kaderini Belirleme Deklarasyonu' kabul edilmiştir. Deklarasyonda, Nogayların ve Terek kazaklarının bozkırda Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti sınırları içinde ve cumhuriyet statüsünde bir millî devlet oluşumunun tesis edilmesine dair hüküm bulunmaktaydı. Fakat bu talep Moskova tarafından geri çevrilmiştir. Dağıstan ve Çeçenistan'ın egemenlikleri ilan edildikten ve bu federe birimlerle Moskova arasında federal anlaşma imzalanmasıyla Nogayların bir federe birimi tesis etmek düşünceleri de gerçekleşmemiştir.¹⁴

Günümüzde Nogayların toprak ve temsil sorunları devam ederken, millî kültür alanındaki talepleri de tam anlamıyla gerçekleşmemiş, sadece kısmi iyileşmeler sağlanmıştır. 2005 yılında Karaçay-Çerkes'de (Dağıstan'ın Nogay ilçesine benzer) etnik kimliğe dayalı bir ilçe oluşturma kararı alınmış ve bu karar 8 Ekim 2006'da referandum yoluyla onaylanmıştır.¹⁵ İlçe, 17 Ekim 2007'de Adıgey-Habl ilçesinin % 30'luk bir kısmında oluşturulmuştur. İlçeyi oluşturan köyler birbirleriyle sınır oldukları, yani buradaki Nogay nüfusu toplu olarak bir arada yaşadığı için ilçe sınırlarının belirlenmesi süreci zor olmamıştır.¹⁶ İç sınırları içinde Adil Halk, İkon Halk, Kızıl Togay, Erkin Halk, Erkin Şahar, Kuban Halk, Erkin Yurt, Yevseev köyleri yer almaktadır. Erkin Şahar ilçenin idari merkezi olarak tesis edilmiştir. Resmi verilere göre ilçenin yüzölçümü 180 km², nüfusu 13.7 bin civarındadır.¹⁷ 29 Mayıs 2011 yılında Nogay ilçesi Terekli-Mektep'te düzenlenmiş Nogay Kurultayında¹⁸ Nogay halkının Rusya Federasyonunda herhangi bir federe birim sınırları içinde bir araya gelmesi konusu müzakere edilmiştir. Dağıstan, Çeçenistan, Karaçay-Çerkes ve Stavropol'da dağınık halde yaşayan Nogayların 'bir çatı altında toplanması' elbette kolay değildir. 28 Ekim 2012'de Terekli-Mektep'te düzenlenen IV. Nogay Kurultayında Rusya Federasyonu Devlet Başkanı V. V. Putin'e gönderilen bir mektupta Dağıstan, Çeçenistan ve Stavropol'da Nogayların yaşadıkları bölgeleri kapsayan bir millî (etnik) otonomi tesis edilmesi talebinde bulunulmuştur.¹⁹ Nogaylara göre sadece Dağıstan'dan ayrılarak otonomi kurdukları takdirde kimliklerini koruyabilecek, topraklarını gelecek kuşaklara miras bırakabileceklerdir. Zira Dağıstan yönetimi Nogayların sorunlarına kayıtsız kalmakta, Nogay toplumunun bir halk olarak varlığını sürdürmesi için hiçbir şey yapılmamaktadır. Nogaylar içinde yapılan kamuoyu yoklamasında

¹⁴ Bkz. Лебанидзе С., *Ногайский вопрос—проблема разделенного народа*, <http://pik.tv/ru/experts/story/11991-nogayskiy-vopros-problema-razdelenno-go-naroda>, 07.06.2011.

¹⁵ İlçe 17 Ekim 2007'de fiilen oluşturulmuştur.

¹⁶ Bkz. *Элементы Кавказа. Создание национальных районов Карачаево-Черкесии в 2000-е гг.*, <http://www.kavkazoved.info/news/2012/05/30/sozdanie-nacionalnyh-rajonov-karachaevo-cherkessii-v-2000-e-gg.html>.

¹⁷ Bkz. *Этнические муниципалитеты ногайцев и абазинцев, Способна ли смена названий муниципальных образований решить проблему малых народов Кавказа?* <http://kavpolit.com/etnicheskie-municipaliteti-v-karachaevo-cherkessii/>, 16.06.2012

¹⁸ Yerel yöneticiler yasa dışı olduğu gerekçesiyle kurultayın yapılmasını engellemek istemişlerdir. Kurultayın yapılacağı stad büyük kamyonlar çekilerek polisler tarafından kuşatılmıştır. Fakat organizatörlerin sağduyulu ve itidalli davranmaları sonucunda çatışmadan ve provokasyondan kaçınılmıştır.

¹⁹ Bkz. *Ногайцы просят автономию*, <http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html>, 12.11.2012.

'Nogayların Dağıstan Cumhuriyeti'ndeki sosyo-ekonomik ve siyasi-hukuki durumundan memnun musunuz?' sorusuna 5,600 kişiden %99'u 'Hayır' cevabını yazmıştır.²⁰

Şunu da vurgulamak gerekir ki Nogayların sorunları diğer birçok Kafkasya halkının (mesela Çeçenistan, Çerkes vs.) sorunları gibi uluslararası alanda bilinmemekte ve ilgi görmemektedir. Bunun birkaç nedeni vardır. Örneğin, 'Çerkes halkına karşı uygulanan soykırım' konusu Gürcistan tarafından tanındıktan sonra bir ölçüde uluslararası kamuoyunun gündeminde yer almıştır. Oysa 'Nogay soykırımı' sorununun böyle bir 'açılım' şansı yoktur ve sadece Rusya içinde 'konuşulmaktadır'. Bunun yanı sıra Nogayların Çerkesler gibi yurt dışında güçlü diaspora teşkilatları bulunmamaktadır. Ayrıca Çeçenistan'ın veya Dağıstan'ın Nogaylara herhangi bir toprak tavizinde bulunacağını söylemek de imkânsızdır.²¹ Bu yüzden Nogay kurultaylarında devlet başkanlarına yöneltilen talepler hep cevapsız kalmıştır. Kurultayların düzenli kabul ettikleri bildirimler ve çağrılar yönetim tarafından ciddiye alınmamaktadır. Nogay ilçesinin yürütme erki başkanı Kazmagomed Yanbulatov'a göre bu kurultaylar meşru değildir ve yeni idari birim tesis edilmesi yönündeki çağrılar Rusya'nın güneyinde Kuzey Kafkasya'da, Dağıstan'da gerginlik çıkarabilecektir. Zira Dağıstan'da etnik kimliğe dayalı idari birimlerin yeniden yapılandırılmasını isteyen onlarca halk vardır. Nogayların taleplerine ilişkin konuyu değerlendiren Devlet Duması milletvekili, millî meselelerden sorumlu komitenin başkanı Hacimet Safaraliyev Nogay kurultaylarıyla ilgili tepkisini dile getirirken yeni bir millî (etnik) idari birimin tesis edilmesine gerek kalmadığını ifade etmiştir. O, Nogayların kendi kimliklerine sahip çıkmaları açısından Dağıstan sınırları içinde tesis edilmiş Nogay ilçesinin yeterli olacağını, ilçenin tarım potansiyelinin yüksek olduğunu söylemiştir.²² Oysa bölünmüşlük durumunun millî (etnik) birlikteliği ihlal ettiği, toplumu ayrıştırdığı ve iletişim (ulaşım, erişim) kanallarını zorlaştırdığı ve etnik bağlılık duygularını yıpratmış bilinen bir gerçekliktir. Ayrıca Nogay ilçesinin tarım alanları, bütünlükte Nogay bozkırı yaylak-kışlak hayvancılık göçleri sonucunda hızlı bir şekilde verimliliğini kaybetmektedir. Dağ bölgelerinden gelen çobanların sürülerini otlattıkları araziler Nogay ilçesinin üçte ikisini oluşturmaktadır. Otlak ve meraların kullanımı Dağıstan hükümetinin tasarrufunda olup usulsüzce kullanılmaktadır. Buradaki tek sorun bozkırın usulsüzce kullanımı değildir. Mevsimsel olarak göç etmiş dağlılar burada daimi olarak konuşlanmaktadır ve bu gelişmeler demografik sorunlarla toprak sorunlarını da beraberinde getirmektedir. Toprak sorunu çok fazla yankı uyandırmamış gözükse de aslında en temel sorunlardan biridir. Bu sorunun temeli Sovyetler Birliği döneminde uygulanan yanlış nüfus politikaları sonucunda atılmıştır. O dönemde dağlıların ovalık alanlara göç ettirilmesi daha önceden görece istikrarlı demografik yapıyı değişik etnik kimliklerin iç içe bulunduğu bir mekan haline getirmiş, farklı etnik gruplar arasında ayrımcılığın, uyuşmazlığın ve çeşitli tartışmaların meydana gelmesine zemin hazırlamıştır. Sovyetler Birliğinin dağılma sürecinde bunun, etnik ayrımcılığı tetikleyen temel faktörlerden biri olduğunu söyleyebiliriz. Günümüzde çözüme kavuşmamış bu sorun farklı boyutlarıyla gittikçe derinleşmektedir. Bugün yaylak ve kışlak göçlerinin yaşanması, meraların ve otlakların geçici amaçlar için kullanılması gerekirken dağlıların ovalık alanlarda kalıcı olarak yaşamayı

²⁰ Bkz. *Ногайские тюрки хотят отделиться от Дагестана*, <http://www.turkist.org/2012/11/nogai-el.html>

²¹ Bkz. Лебанидзе С., *Ногайский вопрос—проблема разделенного народа*, <http://pik.tv/ru/experts/story/11991-nogayskiy-vopros-problema-razdelenno-go-naroda>, 07.06.2011.

²² Bkz. *Ногайцы просят автономию*, <http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html> 12-11-2012.

tercih etmeleri bu sorunu daha da derinleştirmektedir. Toprak sorununun temelinde yatan uyuşmazlığın tarafları sosyal durumlarına değil, etnik kimliklerine göre ayrışmaktadır. Dağlıların ovalık arazilerde iskan edilmeleri, buradaki geleneksel demografik yapının bozulması hakları ihlal edilen kesimler tarafından sosyo-ekonomik sorun olarak değil, bir etnik sorun olarak algılanmaktadır. Bu olumsuz politikalardan nasibini alanlar Dağıstan'ın ova bölgelerinde yaşayan Kumuklar, güneydeki Azerbaycan Türkleri ve bozkırda yaşayan Nogaylardır.²³ Demografik dokunun bu şekilde tahrip edilmesi orta vadede etnik uyuşmazlıkların tırmanmasına neden olacak, bunun yanında Nogayların etnik, sosyal, kültürel ve dil bütünlüğünü olumsuz bir şekilde etkileyecektir.

Nogayların bölünmüş halk olarak yaşamasının olumsuz sonuçlarından biri de dil politikaları üzerinde hissedilmektedir. Nogay Türkçesi Nogay etnik kimliğin önemli bileşenlerinden biridir. Nogay yazısı 20. yüzyılın başlarından itibaren önce Arap alfabesine, 1928'de Latin alfabesine dayanarak geliştirilmiştir. 1938 yılında Nogaylar da Kiril alfabesine geçmiş, 1930'lu yıllarda N. A. Baskakov tarafından Nogay Türkçesinin diyalekt sistemi işlenip hazırlanmıştır.²⁴ Nogayların yaşadıkları bölgelerde Nogay Türkçesinin konuşulma oranına bakıldığında Dağıstan'ın Nogay ilçesinde ve Karaçay-Çerkes'te yaşayanların ana dillerini serbest şekilde kullandıkları görülmektedir. Nogay Türkçesinde kitap basımı, tercümesi, dergi ve gazete yayını sınırlıdır. Dağıstan'da, devletin desteği ile Nogayca olarak *Şöl Tavısı* (Шоль тавысы - Bozkırın Sesi), 1991'den itibaren haftada bir kez yayınlanmaktadır.²⁵ Haftada bir kez 3000 tirajla basılmaktadır. Karaçay Çerkes'te "Nogay davısı (Ногай давысы - Nogayın Sesi)" adlı gazete yayınlanmaktadır.²⁶ Ayrıca Nogay Türkçesinde Dağıstan dışında Astrahan'da ve Karaçay-Çerkes'de radyo ve televizyon programları yayınlanmakta, *Laşın* ('Лашын' - Laşin) adlı çocuk dergisi basılmaktadır. Birçok ilk ve ortaokulda, pedagoji okullarında, Karaçay-Çerkes Devlet Pedagoji Üniversitesi'nde ayrıca Karaçay-Çerkes Beşeri Araştırmalar Enstitüsü Nogayca Bölümünde ve Karaçay Devlet Üniversitesi Karaçay ve Nogay Filoloji Kürsüsünde Nogay Türkçesi okutulmaktadır. Edebi Nogaycanın öğrenilmesinin teşvik edilmesindeki tek husus bölgedeki okullarda Nogay Türkçesi öğretmenliği yapmak, sınırlı sayıda bazı kamu hizmetlerinde çalışmaktır (basın, yayın, kültür alanları vs.). Bunun dışında Nogay Türkçesini teşvik edecek ortamların bulunması oldukça zordur. Devlet ve toplumsal destek olmadan Nogay Türkçesinin korunması ve geliştirilmesi elbette çok zordur. Fakat buradaki en büyük dezavantaj Nogay toplumunun değişik idari bölgelerde yaşaması ve buldukları cumhuriyetler (Dağıstan, Karaçay-Çerkes) içinde kurucu unsur olsalar da oran itibarıyla çok az olmalarıdır. Bölünmüş yapının bileşenleri bir araya getirmesinin zorlukları göz önünde

²³ Dağıstan'da Sovyet hakimiyeti tesis edildikten sonra ilk kez göç düşüncesini, dönemin Dağıstan Merkezi Yürütme Kurulu Başkanı Necmettin Samurlu (Nacmudin Samurski) dile getirmiştir. 1920'lerde Dağıstan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinde sadece 2.5 bin dağlının (Avar, Dargin, Lezgi, Lak vs.) ovada yaşadıkları tescil edilmiştir. Bu oran toplam ova nüfusunun %2'sini oluşturuyordu. 1923'de dağlıların göç politikasının devamı sonucunda 20 iskan birimi oluşturularak yaklaşık 10 bin kişi göç ettirilmiştir. Bkz. Карнов (2008: 95-115).

²⁴ Bkz. Баскаков (1940).

²⁵ İlk sayısı 10 Kasım 1931 yılında Karanogay ilçesinin Terekli-Mektep köyünde "Kızıl Bayrak" adıyla çıkmıştır. 1966 yılında gazetenin ismi *Şöllik маягы* (Шоьллик маягы – Çöl Feneri) olarak değiştirilmiştir. 1991'den beri "*Şöl tavısı*" olarak yayınlanan gazeteye 1996'da resmi statü kazandırılmıştır, bkz. <http://sh-tavisi.etnosmi.ru/about.php>.

²⁶ Bkz. *Ногай давысы*, <http://nogay-davysy.smi09.ru/>.

bulundurulduğunda Nogay Türklerinin dil, kültür ve kimlik özelliklerinin korunmasının bölgedeki diğer topluluklara nazaran çok zor olduğu söylenebilir.

5. Sonuç

Sovyetler Birliğinin dağılma sürecine girdiği dönemden itibaren bu sorunun ortadan kaldırılması için değişik önerilerde bulunulmasına rağmen bir takım objektif ve subjektif nedenlerden dolayı çözümsüzlük bugün de devam etmektedir. Sınırların gittikçe belirgin bir hal aldığı, hatta mevcut sınırlar konusunda bölge yönetimleri arasındaki uyumsuzlukların devam ettiği bir dönemde Nogay toplumunun bir özerk idari birim çatısı altında bir araya getirilmesi imkansızdır. Bu yüzden Nogay elitlerinin daha pragmatik sayılabilecek başka bir talebi de dile getirilmektedir: Stavropol sınırları içinde bir Nogay özerk bölgesinin oluşturulması. Stavropol diyarı (kray) Güney Rusya'nın bir idari birimi olup Kuzey Kafkasya bölgesine nazaran ekonomik ve siyasi açıdan daha istikrarlıdır (Рязанцев 1999). Bu talebin yerine getirilmesi günümüz şartlarında gerçekçi bulunmamaktadır. Nitekim bu talep Kuzey Kafkasya'daki durumdan rahatsız olan Rus milliyetçisi kesimlerin manipülasyonuna açık bir taleptir. Günümüzde bölünmüş halk olarak yaşayan Nogayların toprak ve temsil sorunlarının çözümüyle ilgili iyileşmeler sağlandığı takdirde bölünmüşlüğü'nün yaşattığı sosyal-psikolojik travmanın bir ölçüde hafifleyebileceğini söylemek gerekmektedir. Fakat bu, Nogay toplumunun taleplerini geri çekeceği anlamına gelmemektedir. Saha araştırmaları sırasında yapılan değişik mülakatlarda sorunun sadece ekonomik, toprak ve temsil maddeleriyle sınırlı olmadığı, aynı zamanda bir vatan sınırları içinde etnik bütünlüğün sağlanması davası olarak görüldüğü dile getirilmiştir.

Kaynaklar

Aliyeva S. & Asker A. (2012). "Nogay Kıyımı: Rusya İmparatorluğunun Nogayları İmha Eylemi ve Günümüzdeki Yankıları". *Uluslararası Suçlar ve Tarih* 13, 39-57.

Алиева С. И. (2010). "Ногайские тюрки (XV-XX вв.)". *Şərq-Qərb*. Bakı.

Asker A. (2012). "Halklar ve Diller Labirenti Dağıstan". Erhan Büyükakıncı & Eyüp Bacanlı (Der.) *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Yirmi Yıl Sonra Rusya Federasyonu Türk Dilli Halklar, Türkiye ile İlişkiler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi. 533-610.

Балашов Ю. А. (2007). "Разделенные народы на постсоветском пространстве". *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского* (Международные отношения. Политология. Регионоведение) 5, 185–189.

Баскаков Н. А. (1940). *Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь* (Отв. ред. проф. Н. К. Дмитриев). Москва-Ленинград.

Беннигсен А. (1994). *Народное движение на Кавказе в XVIII в. (Священная война шейха Мансура (1785 - 1791 гг.))*. Махачкала.

Из истории Русско-Кавказской войны. Документы и материалы (1991). Нальчик.

Калмыков И. Х. & Керейтов Р. Х. & Сикалиев А. И. (1988). *Ногайцы*. Черкесск.

Карпов Ю. Ю. (2008). "Этносоциальные трансформации в условиях миграционных процессов (на примере Дагестана)". *Северный Кавказ в национальной стратегии России* (Под ред. В.А. Тишкова). Москва.

Керейтов Р. Х. (1999). *Этническая история ногайцев (к проблеме этногенетических связей ногайцев)*. Ставрополь.

Николаев В. Б. (2008). *Подданство Российской Империи: его установление и прекращение (историко-правовой анализ)*. (автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук), Нижний Новгород.

Русские авторы XIX века о народах Центрального и Северо-Западного Кавказа (2001). Нальчик. «Эль-ФА».

Рязанцев В. С. (1999). Миграция ногайцев в зеркале этнополитической ситуации в Ставрополье, Этнические проблемы современности. Вып. 5. *Проблемы гармонизации межэтнических отношений в регионе*. Ставрополь.

Трепавлов В. В. (2001). "История Ногайской Орды". *Восточная литература*. Москва.

Ялбулганов В. Л. (1993). "Некоторые вопросы исторической демографии ногайского народа". *Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды*. Махачкала.

İnternet Kaynakları

Элементы Кавказа. Создание национальных районов Карачаево-Черкесии в 2000-е гг.
<http://www.kavkazoved.info/news/2012/05/30/sozдание-nacionalnyh-rajonov-karachaevo-cherkessii-v-2000-e-gg.html>

Этнические муниципалитеты ногайцев и абазинцев, Способна ли смена названий муниципальных образований решить проблему малых народов Кавказа?
<http://kavpolit.com/etniceskie-municipalitetiy-v-karachaevo-cherkessii/>, 16.06.2012

Лебанидзе С., *Ногайский вопрос—проблема разделенного народа*
<http://pik.tv/ru/experts/story/11991-nogayskiy-vopros-problema-razdelennogo-naroda>, 07.06.2011.

Ногай давысы,
<http://nogay-davysy.smi09.ru>

Ногайские тюрки хотят отделиться от Дагестана,
<http://www.turkist.org/2012/11/nogai-el.html>

Ногайцы просят автономию,
<http://checheninfo.ru/14971-nogaycy-prosyat-avtonomiyu.html>, 12.11.2012

Ногайцы,
<http://dagpravda.ru/page/43>

Шоьл тавысы,
<http://sh-tavisi.etnosmi.ru/about.php>